

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क चळवळ

प्रा. गायकवाड प्रेमचंद गुड्डू

इतिहास विभाग , रयत शिक्षण संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर.

प्रस्तावना :

व्यक्ती व शासन यांच्यातील संबंध मानवाधिकाराचे स्वरूप व आशय या संदर्भातून निश्चित होत असतात. शासनाचा प्रकार कोणता आहे यावर मानवाधिकाराचे संरक्षण अवलंबून आहे. लोकशाही शासन मानवाधिकाराचे जास्त प्रमाणात संरक्षण करते. शासनाच्या अनेक उपयुक्त कार्यापैकी मानवाधिकार प्रस्थापिक करणे हे एक महत्वाचे कार्य होय. सर हेरसच लाऊटरपेच या प्रसिद्ध मानवाधिकार समर्थकाने आधुनिक राज्यांची कार्ये सांगताना म्हटले आहे, “राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा अंतिम उद्देश हा मानवी व्यक्तित्व व त्याचा मुलभूत अधिकाराचे रक्षण करणे होय. ” त्याचबरोबर अदाई स्टेव्हेंसन यांनी म्हटले आहे, “आपण जे करतो व करण्याचा प्रयत्न करतो त्याचा गाभा मानवाधिकार हा होय.”

सर्वसामान्यतः बोलायचे झाल्यास मानवाधिकार किंवा हक्क हे मुलभूत व अदेय अधिकार होत, जे प्रत्येक मानवमात्राच्या जिवीतासाठी आवश्यक असतात. हे अधिकार समाजाशी निगडीत असतात. ते व्यक्तिवाद, विवेकवाद, वैश्विकता, सहिष्णुता हिं मुल्ये स्वीकारतात व विशिष्टता, समुहवाद व रुढीवाद नाकारतात. थोडक्यात, मानवाधिकार व्यक्तिगत, विवेकाधिष्ठित, वैश्विक व निरपेक्ष अधिकार होत. दुसऱ्या बाजूस अधिकार म्हणजे एक सामाजिक, संस्थात्मक व राज्याचे व आंतरराष्ट्रीय सुमदायाच्या दृष्टीने मुल्य आहे, ते मुल्य काही उत्तरदायित्व बजावल्यामुळे किंवा कर्तव्य केल्यामुळे प्रस्थापित होते. अर्मत्य सेन यांनी अधिकार म्हणजे अधिकृत पात्रता होय, ती कर्तव्याला जोडून असते असे म्हटले आहे. अधिकारास मानवाधिकार म्हणजे म्हणजेस अधिकारांचा सार्वत्रिकतेच्या दृष्टीकोनातून सर्व ठिकाणी विनियोग किंवा उपयोग करणे होय. शिवाय या अधिकाराचा उपयोग करण्यासाठी प्रमाणभूत आदर्श नियामावली, राज्य व बिगरराजकीय घटकांमार्फत तयार करण्यात येते. मानवाधिकार, जगातील प्रत्येक व्यक्तीचे एक माणूस म्हणून (Virtue of Being Human) जगण्याचे अधिकार महत्वाचे आहेत. या अधिकारांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते सर्व व्यक्तींना समान दिले जातात. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे ते अदेय आहेत. ते अधिकार परत घेता येत नाहीत. तिसरे असे की, मानवाधिकार वैश्विक आहेत. याचाच अर्थ असा आहे की, ते सर्व मानवांचे अधिकार होत.

मानवाधिकार या संकल्पनेचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की, बरेचसे युक्तीवाद, या संकल्पनेचा अर्थ व स्वरूपासंदर्भात पुढे येत आहेत. या संकल्पनेवरचे टिकास्त्रसुध्दा पुढे येत आहे. अलिसडेर मॅकड्रेने मानवाधिकारास जेरमी बेंथाम यांच्या उपयुक्तावादाचे षंडयंत्र असे म्हटले आहे तर रिचर्ड रोटी यांनी मानवाधिकार हा भावनात्मक कल्पनाविलास असून तो विवेकवाद नाही अश्या खरपुस टिका केली आहे. काही विद्वान, अभ्यासक मानवाधिकारासंबंधात असा प्रश्न उपस्थित करतात की, या अधिकाराच्या दावेवर फक्त व्यक्ती कशा, समुहांना हे अधिकार का नाहीत ?

प्रस्तूत प्रकरणात आपल्याला मानवाधिकाराच्या टिकांचा अभ्यास करावयाचा नाही, तर एकणूच प्रचलित स्थितीत मानवाधिकाराचा मान्यताप्राप्त अर्थ व स्वरूपाच्या चौकटीतून मानवाधिकाराच्या वैश्विक घोषणेची (१९४८), भारतातील मानवाधिकार चळवळीची व त्या अनुषंगाने जे विविध प्रश्न निर्माण होत आहेत त्याची चर्चा करायची आहे.

मानवाधिकाराचा विकास :

अधिकार व कर्तव्य या संकल्पना राज्याएवढ्याच जुन्या आहेत. याचा उगम प्राचीन ग्रीक व रोमन, कनप्युशियन चीन व भारतीय प्राचीन पंचायत पध्दतीमध्द्वे दिसतो. खऱ्या अर्थाने मानवी स्वातंत्र्याची व अशा अधिकाराची हमी शासनविषयक नवीन तत्वज्ञानातून १७ व्या व १८ व्या शतकात लेखी स्वरूपात लोकांना मिळालेली आहे. मानवी प्रतिष्ठा व अधिकार हा विषय १८ व्या शतकात राजकीय तत्वज्ञानाचा महत्वाचा विषय होता. हा विषय काही ऐतिहासिक दस्तऐवजातून कृतित उतरला आहे. उदाहरणार्थ, अधिकाराची व्हर्जिनिया घोषणा १७७६, अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याची घोषणा १७७६, मानव व नागरिकांची फ्रेंच घोषणा १७८९. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे एकानंतर एक अशा दुरूस्त्या अमेरिकेच्या राज्यघटनेत हक्कासंबंधी जोडल्या गेल्या. त्यास बिल ऑफ राईट्स (१७९१) असे म्हणतात. अमेरिकेच्या राज्यघटनेतील

हे बिल मानवाधिकाराच्या संरक्षणाचा आदर्श नमुना समजला जातो. या आधारावरच जगातील अनेक देशांनी त्यांच्या राज्यघटनेत हे अधिकार समाविष्ट केले आहेत. उदाहरणार्थ, बेल्जियम राज्यघटनेने १८३१ मध्ये, इटालियन राज्यघटनेने १८४८ मध्ये, दॅनिश राज्यघटनेने १८६६ मध्ये, ऑस्ट्रिया राज्यघटनेमध्ये १८६७ मध्ये हे अधिकार समाविष्ट केले आहेत. अमेरिका, फ्रान्स व ब्रिटन यांनी नागरी व राजकीय अधिकार दस्तऐवजातून स्विकारले आहेत. तेव्हा सोव्हिएत रशियाने १९१७ मध्ये सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अधिकार स्वीकारून मानवाधिकाराची नवी संकल्पना निर्माण केली आहे. या संकल्पनेस पाश्चिमात्य जग मान्यता देत नाही, हि वस्तुस्थिती होय.

मानवाधिकाराच्या संकल्पनेचा उगम व विकासाचे अनेक टप्पे आहेत. या टप्प्यांतूनच व्यक्तींच्या इच्छा व आंकाशांना आकार देण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. मानवाधिकाराची प्रस्थापना करून अज्ञान, परंपरा, अंधश्रद्धा या सर्व जोखंडातून व्यक्तींना मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे आहे. मानवाधिकाराचा इतिहास हा लोकांचा स्वातंत्र्य व मुलभूत अधिकारप्राप्तीचा संघर्ष आहे. त्यामुळेच इंग्लंडमधील मॅग्नोकार्टा १२१५, व बील ऑफ राईट्स १६८८, फ्रान्समधील घोषणा १७८९ व बिल ऑफ राईट्स इन युनायटेड १७९१ या ऐतिहासिक घटना त्याचे प्रमुख टप्पे आहेत.

मानवाधिकाराची वैश्विक घोषणा (१९४८)

(Universal Declaration of Human Rights (UDHR) :

दुसऱ्या महायुद्धातून झालेला विध्वंस, नाझी जर्मनीतील मानवसंहार यातून जगातील राष्ट्रांनी मोठा धडा घेतलेला आहे. सर्व राष्ट्रांनी म्हणूनच पुन्हा एकदा आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना करून शांतता व सुरक्षेचे प्रतिपादन केले. त्यातूनच परिपाक म्हणजे २६ जून १९४५ रोजी जागतिक स्तरावर मानवाधिकार व मुलभूत स्वातंत्र्य याचे संवर्धन करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांना सनदेवर सदस्य राष्ट्रांनी स्वाक्षरी केली.

अधिकाराचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक तयार करण्याची कल्पना संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेनंतर आरंभीच्या काळापासून विचाराधीन होती. पण जेव्हा इकॉनॉमिक अँड सोशल कॉन्सिलने एक मानवाधिकार आयोगाची स्थापना केली व त्याकडे विधेयक मांडणीसाठी प्राथमिक तयारीचे काम सोपवले तेव्हा हा विचार पुढे सरकला. या आयोगाने राष्ट्रीय सार्वभौमत्व, व्यक्तिगत हितसंबंध विरुद्ध सामुहिक हितसंबंध यातील संघर्ष हे मानवाधिकाराच्या संकल्पना बांधणीत विचारात घेतले होते. हे विधेयक मुख्यतः तीन भागात विभाजीत केले आहे. पहिल्या भागात, दुसऱ्या भागात, आंतरराष्ट्रीय करारनामे मांडण्यात येवून सदस्य राष्ट्रांनी त्यावर स्वाक्षऱ्या करणे अपेक्षित आहे. आणि तिसरा व शेवटचा भाग म्हणजे मानवाधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी सुचवण्यात आलेली यंत्रणा होय.

वरील तीन व अनेक अनुषंगिक मुद्यावर आमसभेच्या थर्ड कमिटी ऑन सोशल, ह्यूमॅनेटारियन अँड कल्चरल अफेअर्स समितीने १०० च्या वर बैठका घेऊन सांगोपांग विचार केला. अनेक बैठकांतील चर्चेअंती आमसभेने वैश्विक मानवाधिकार घोषणापत्र (UDHR) १० डिसेंबर १९४८ रोजी स्वीकृत केले आहे.

मानवाधिकाराच्या विकासातील हि घोषणा हे एक फार मोठे ऐतिहासिक पाऊल समजले जाते. या घोषणेला अनेक पैलू आहेत. त्यापैकी तत्वज्ञानात्मक पैलू महत्त्वाचा समजला जातो. ज्याच्या घोषणेचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास उपयोग होतो. प्रीमॅन या अभ्यासकाने मानवाधिकाराच्या वैश्विक घोषणेचा अभ्यास करताना असे स्पष्ट केले की, संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रांची धार्मिक, राजकीय व वैचारिक विविधता लक्षात घेवून मानवाधिकार आयोगाने कोणत्याही एका विशिष्ट अशा विचाराचा पुरस्कार केला नाही. फक्त एक तात्त्विक दृष्टीकोन या आयोगाने स्वीकारला, तो म्हणजे नाझी विचारांचा विरोध करणे हा होय. नैसर्गिक अधिकाराला पर्याय म्हणून मानवाधिकार स्वीकारून तात्त्विक संघर्ष टाळण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवाधिकार हि व्यापक तत्वज्ञानात्मक भूमिकांना समर्थ पर्याय देणारी व एक माणूस म्हणून नैतिक समता जपणारी संकल्पना आहे. म्हणूनच जागतिक मानवाधिकार घोषणापत्र फक्त नैसर्गिक अधिकारापुरते मर्यादित न राहता ते व्यापक तत्वज्ञान मांडणारे आहे.

या घोषणापत्राच्या काही मर्यादादेखील विसरता येणारी नाहीत. त्यापैकी एक मर्यादा अशी सांगितली जाते की, ते पाश्चिमात्य पूर्वग्रहावर अवलंबून आहे. कारण पाश्चिमात्य उदारमतवाद हा व्यक्तीकेंद्रीत असून समुहाकडे दुर्लक्ष करणारा आहे. तसेच तो कर्तव्यापेक्षा हक्क महत्त्वाचे आहेत. असे प्रतिपादन करणारा आहे. दुसरा युक्तीवाद अलीकडे आशियाई राष्ट्रांमध्ये मांडला जात आहे की, मानवाधिकाराची वैश्विकता एक परिभाषा बहुविधता अस्तित्वात असणाऱ्या विश्वात कशी करता येईल? कौशिकन नावाच्या अभ्यासकाने बँकॉक येथे आयोजित परिषदेत या Asia Different Standards लेखातून असे स्पष्ट केले आहे की, आशियाई राष्ट्रांच्या दृष्टीने मानवाधिकाराची मांडणी केली गेली पाहिजे. मलेशियाचे माजी पंतप्रधान डॉ. महातीर मोहमंद यांनी स्पष्ट शब्दांत सांगितले की, जागतिक घोषणापत्राची पुनर्मांडणी करणे नितांत गरजेचे आहे. संयुक्त राष्ट्रांने व्हिएन्ना परिषदेत १९९३ मध्ये मानवाधिकारांच्या वैश्विकतेचा पुनरुच्चार कला व वेगवेगळ्या राष्ट्रांच्या सांस्कृतिक, प्रादेशिक, धार्मिक विशिष्टतेचा इन्कार केला.

वैश्विक मानवाधिकार घोषणापत्रातील तरतूदी :

वैश्विक मानवाधिकार घोषणापत्रामध्ये मुख्य ३० कलमे समाविष्ट आहेत :

अ) व्यक्तीचे कायदेशीर अधिकार :

घोषणेतील कलम १ ते १२ मध्ये खालीलप्रमाणे व्यक्तीस कायदेशीर अधिकार देण्यात आले आहेत.

१. सर्व व्यक्ती जन्मतःच स्वतंत्र आहेत म्हणून या सर्वांना एकसारखीच प्रतिष्ठा व अधिकार देण्यात येईल.
२. प्रत्येक जण अधिकार व स्वातंत्र्य उपभोगण्यास पात्र आहे.
३. प्रत्येकास जिवीत, स्वातंत्र्य व सुरक्षेचा अधिकार आहे.
४. गुलामगिरीवर बंदी असावी.
५. कोणत्याही व्यक्तीचा छळ होऊ नये व त्यास अमानवी वागणूक मिळता कामा नये.
६. कायद्यासमोर सर्व जण समान आहेत.
७. प्रत्येकास मुक्तपणे संचार करण्याचा अधिकार आहे.
८. स्त्री व पुरुषांना समान अधिकार आहेत.
९. प्रत्येकाला विचार करण्याचे, विवेकाचे व धार्मिक स्वातंत्र्य आहे.
१०. शांततामय मार्गाने एकत्र येण्याचे व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
११. कामाचा व मर्जीने रोजगार प्राप्त करण्याचा अधिकार आहे.
१२. प्रत्येकास शिक्षणाचा अधिकार आहे.

ब) कायदेशीर अधिकार व व्यक्तीस्वातंत्र्याचे अधिकार :

कलम ६ ते २१ मध्ये कायदेशीर व व्यक्तिस्वातंत्र्य संदर्भातील अधिकार दिले गेले आहेत.

- कायद्यासमोर व्यक्तीची ओळख समान आहे. व्यक्तीचे अधिकार परिणामकारकरित्या बजावण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजनेचा अधिकार आहे.
- मनमानी होणारी व्यक्तीची अटक, स्थानबध्दता अथवा चौकशी यावर बंदी.
- प्रत्येकास योग्य व सार्वजनिक प्राधिकरण व न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा समान अधिकार आहे.
- अटकेतून मुक्तता करून घेण्याचा अधिकार प्रत्येकास आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीस मोकळेपणाने शासनाच्या कारभारात सहभाग घेण्याचे अधिकार. कलम १७ मध्ये मालमत्तेच्या अधिकाराची चर्चा करण्यात आली आहे.

क) सामाजिक आर्थिक अधिकार :

२२ ते २७ कलमांमध्ये व्यक्तीस आर्थिक व सांस्कृतिक अधिकार देणे आवश्यक आहे, असे म्हटले आहे. त्यामुळे व्यक्तीची प्रगती होते व तिला प्रतिष्ठा प्राप्त होते. पण हा अधिकार प्राप्त करण्यासाठी व्यक्तीस राज्याने उपलब्ध करून दिलेल्या संसाधनांवर विसंबून राहावे लागते. म्हणून असे म्हटले जाते की, हे अधिकार दुबळे आहेत.

कलम २५ मध्ये व्यक्तीच्या राहणीमानाचा व कुटूंबाचा दर्जा वाढवण्याठी पुरेसे अधिकार दिले आहेत. त्या अधिकारात अन्न, वस्त्र, आरोग्य व सामाजिक सुरक्षेचा अंतर्भाव होतो. तथापि, रोजगार गमावला आहे व परिस्थितीमुळे व्यक्तीच्या वाट्यास असमर्थता आली असेल, तर ते पुनर्प्राप्त करण्याचा व्यक्तीस अधिकार आहे. अल्पसंख्याकांच्या अधिकाराची तरतूद नव्हती, पण १९९२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी हा मुद्दा एका घोषणेने मध्यवर्ती आणला. त्यास अल्पसंख्याकांच्या अधिकाराचे घोषणापत्र (Minority Right Declaration) असे म्हणतात.

एकूणच UDHR चे स्वरूप स्पष्ट करताना असे सांगण्यात येते की UDHR अविभाजित व अंतर्गत परस्परसंबंध प्रस्थापित करणारी व्यवस्था आहे. अधिकाराच्या एकसंधी गटाचे उल्लंघन करून दुसऱ्या अधिकाराचे उद्दिष्ट प्राप्त करता येत नाही. सर्व अधिकार एकमेकांवर अवलंबून असतात.

वैश्विक मानवाधिकार घोषणेचा भारतीय राज्यघटनेवरील प्रभाव व मानवाधिकारांचे संरक्षण.

मानवाधिकारांच्या जपणुकीसाठी बऱ्याच देशांच्या राज्यघटनांनी वैश्विक मानवाधिकार घोषणेकडून व करारनामान्यामार्फत प्रेरणा घेतलेल्या आहेत. शिवाय अनेक देशांमध्ये न्यायालयीन सक्रियतासुद्धा प्रेरित झालेली दिसते. भारतीय राज्यघटनेत मानवाधिकारांच्या वैश्विक घोषणापत्राचे व करारनाम्याचे प्रतिबिंब बऱ्याच अंशी पडलेले दिसते. भारतीय राज्यघटना जगातील सर्वात मोठी लिखित घटना असून

नागरिकांना मुलभूत हक्कांची हमी देणारी व भविष्यात नागरिकांच्या हक्कांचे विस्तारीकरण करणारी आहे. उघडपणे राज्यघटनेच्या II व IV भागांमध्ये, ज्यात मुलभूत अधिकार व राज्याच्या नितीदर्शक तत्वांचा समावेश आहे. त्यात त्यांचा समावेश झालेला आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील मानवाधिकाराच्या व कर्तव्याच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी पाच वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

पहिले वैशिष्ट्य असे की, भारतीय राज्यघटनेत फक्त व्यक्तींना अधिकार दिले आहेत असे नाही, तर अल्पसंख्याकाना कलम २९ व ३० प्रमाणे सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार दिले आहेत. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, कलम १७ प्रमाणे अस्पृश्यता नष्ट करण्याबरोबरच भेदभावात्मक वागणूक जी अस्पृश्य व हिंदू स्त्रिया यांना दिली जाते. ती नष्ट करण्याच्या हेतूने निरपेक्ष कायदे केलेले आहेत. पारंपरिक, अन्यायकारी श्रेणीरचनेवरून आधारित समाजरचना बदलून त्या ठिकाणी समतामुलक व सामाजिक न्यायावर आधारित व्यवस्था निर्माण करण्याच्या राजकीय व्यस्थेचा उद्देश आहे. तिसरे असे की, समाजातील दुर्बल घटक ज्यामध्ये अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती / इतर मागासवर्गीयांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव होतो. अशा घटकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी राखीव जागांचे धोरण राज्यघटनेने अंगीकारले आहे. या धोरणानुसार नोकऱ्यांत या वर्गासाठी ४९.५% राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. २२.५ % जागा विधीमंडळात राखीव ठेवण्यात आल्या. ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीप्रमाणे १९९२ मध्ये ३३% जागा स्त्रियांसाठी ग्रामीण व नागरी स्थानिक संस्थामध्ये राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. चौथे वैशिष्ट्य म्हणजे राज्याची नितीदर्शक तत्वे हि होत. जी मानवाधिकाराचे संवर्धन व प्रस्थापन करण्यात महत्वाची भूमिका पार पाडतात. नितीदर्शक तत्वांच्या संदर्भात न्यायालयात दाद मागण्याचा जरी अधिकार जरी नसला, तरी राज्याला विविध क्षेत्रात मार्गदर्शन प्राप्त करण्याची फार मोठी संधी या तत्वांनी निर्माण केली आहे. उदारहणार्थ, कामाचा अधिकार, शोषणाविरुद्ध अधिकार, मुलांचे अधिकार, स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा, बेरोजगारी, वृद्धत्व, आजार, मातृत्व रजा, योग्य व आरोग्यदायी जीवन इत्यादी बाबतीत अनेक सामाजिक विधेयके (social legislation) संमत केली आहेत. त्याचा लाभ मानवाधिकार प्राप्त करण्यास मदत झाली आहे. पाचवे व शेवटचे वैशिष्ट्य नागरीकांच्या कर्तव्यासंबंधीचे आहे व ते ५१ (अ) या कलमान्वये स्पष्ट केले आहे. ते ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायदा १९७६ नुसार रमूद करण्यात आले आहेत.

या पाच वैशिष्ट्यांबरोबरच मानवाधिकारांच्या प्रस्थापनेत व संवर्धनात राज्यघटनेच्या पूलभूत अधिकारांचे तिसरे प्रकरण फारच महत्वाचे आहे. त्यातील कलम १४ व १८ अन्वये समतेच्या अधिकाराचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. धर्म, जात, वंश, पंथ, लिंग अशा कोणत्याच आधारावर भेदभाव न करता व्यक्तींना समान संधी , कायद्यासमोर सर्व समान , कायद्याचे सर्वांना सारखेच संरक्षण देण्याची हमी राज्यघटनेने दिली आहे. स्वातंत्र्याचा अधिकार महत्वाचा व मूलभूत आहे. त्याची हमी राज्यघटनेने घेतली आहे. भाषणस्वातंत्र्य , श्रद्धामूल्य जोपासण्याचे स्वातंत्र्य , निवासाचे स्वातंत्र्य , देशांतर्गत भ्रमणस्वातंत्र्य , धार्मिक स्वातंत्र्य प्रत्येक नागरीकास राज्यघटनेने प्रदान केले आहे. त्याचबरोबर कलम २१ प्रमाणे व्यक्तीस जीवितास अधिकार प्राप्त झाला आहे. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर गदा येणार नाही याची हमी मिळाली आहे. या अधिकारानुसार काणत्याही व्यक्तीस मनमानीपणे (arbitrary) अटक केली जाणार नाही , शिवाय व्यक्तींना वैधानिक मदत प्राप्त करता येईल. या संदर्भात भारतात राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग कार्य करताना दिसते. भारतात अंतर्गत सुरक्षिततेसाठी Terrorist and Distractive Activities Act (TADA) व prevention of terrorist (POTA) या कायद्यामुळे नागरी स्वातंत्र्याचा संकोच होतो , असे मानवाधिकार कार्यकर्त्यांचे म्हणणे असते.

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग :

National Human Right Commission :

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सनदेतील कलम ५५ व ५६ प्रमाणे मानवाधिकाराची अंमलबजावणी करणे हे आंतरराष्ट्रीय संक्रियेतेचा विषय आहे. त्यानुसार भारतात राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. मानवाधिकारासंबंधीचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जबाबदार पार पाडण्याचे उद्दिष्ट प्राप्त करण्याचा हा प्रयत्न होय. या आयोगात एक अध्यक्ष व सात सदस्य असतात. आयोगाची रचना व्यावसायिक व बहूविध सामाजिक स्वरूपाची आहे.

आयोगाच्या सदस्यांच्या नेमणूका, कार्यकाल कलम ३ प्रमाणे निश्चित करण्यात आला आहे. कायदानुसार आयोग स्वायत्त आहे. अध्यक्षची व सात सदस्यांची नेमणूक भारताचा राष्ट्रपती, पंतप्रधान, लोकसभेचा सभापती, गृहमंत्री, लोकसभेतील व राज्यसभेतील विरोधी पक्ष नेता, राज्यसभेचा उपाध्यक्ष मिळून प्रस्थापित झालेल्या समितीच्या शिफारसीनुसार करीत असतो. त्याचा कार्यकाल पाच वर्षांचा असतो किंवा वयाच्या ७० व्या वर्षापर्यंत हि जबाबदारी त्यांना देण्यात येते. त्यांची पुनर्नियुक्ती केली जात नाही. त्यांना त्यांच्या पदावरून बडतर्फ करता येत नाही व जर करायचे असू तर कायद्यात नमुद केलेल्या अवघड पध्दतीचा अवलंब करावा लागतो. यावरून एक स्पष्ट होते की, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगास स्वायत्तपणे कार्य करण्याची पुर्ण संधी व स्वायत्ता देण्यात आली आहे. हे आयोग दैनंदिन राजकारणांच्या प्रभावाखाली कार्य करीत नाही. या आयोगास उचित अधिकार देण्यात आले असल्याने मानवाधिकार क्षेत्रात भयमुक्त व अमिषयुक्तपणे कार्य करण्याची कायदेशीर तरतुद आहे. पीपल्स मुव्हमेंट फॉर ह्युमन राईट्स, आंध्रप्रदेशात, पश्चिम बंगालमध्ये सिव्हील लिबटी कमिटी (CLC) कार्यरत आहेत व अधिकाराच्या उल्लंघनाविरोधात १९८० पासून कार्य करत आहेत.

संदर्भ सुची

१. वाघमारे बी.एस. मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, पिअरसन प्रकाशन, दिल्ली, २०१२
२. प्रा.पाटील व्ही.वी. मानवी हक्क, के.सागर प्रकाशन, पुणे २००९
३. मिसाळ चंद्रकांत, मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या, व्हिजन प्रकाशन पुणे, २०१५
४. समग्र मानवी हक्क, के.सागर प्रकाशन, पुणे २०१३
५. जोशी श्रीनिवास, मानवी हक्क, प्रशांत प्रकाशन, जळगांव २०१२
६. Nanjeshwar P.K., Human Rights movement chamdratar L.K. Publication Kanpur (U.P.) २०१२
७. Human Rights in International Relations, Combridge Press २०१२
८. J.Ram Datt, Whatare Human Rights facts and acts, Swastik Publication New Delhi. २०१४